

УКРАЇНА – ІСТОРІЯ

Наливайко С.С. (Київ)

ПРОБЛЕМА ЕТНОДЕРЖАВНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ САЛТОВО-МАЯЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (VIII–X ст.)

У статті розглядаються проблеми визначення етнічної та державної належності носіїв найвизначнішої археологічної культури епохи раннього середньовіччя в Європі – салтово-маяцької археологічної культури українського Лівобережжя. Є вагомі підстави вважати, що постання та історія салтово-маяцької археологічної культури перебуває в тісному зв'язку з етнічною історією низки народів півдня Східної Європи – аланів, болгарів, хазарів, а також, що особливо важливо, з передісторією Русі.

Хазарська археологія тривалий час не становила окремого інтересу для дослідника руської історії. Лише на початку XX ст. у зв'язку з відкриттям Салтівського могильника на Харківщині – події, яку знаний археолог поч. XX ст. О. Спіцин охарактеризував як “початок нової ери у вивченні старожитностей Південної Русі”¹ – перед науковцями постало питання про носіїв цієї визначної та своєрідної культури. Перше знайомство з нею відбулося 1900 р., коли сільський учитель В. Бабенко неподалік села Старий Салтів на Харківщині натрапив на відомий нині усьому світові катакомбний могильник, що налічував понад 100 000 (!) поховань, багатство та своєрідність речового комплексу якого відразу привернули увагу дослідників. Одиничні знахідки такого типу траплялися археологам і раніше: до них, зокрема, належали матеріали з відкритого 1890 р.

¹ Спіцын А.А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. XIX. – СПб., 1909. – Январь. – С. 72.

Маяцького городища на Вороніжчині. Саме ці два комплекси старожитностей (Салтівський могильник і Маяцьке городище) й обумовили назву нової археологічної культури – *салтово-маяцька*, або просто *салтівська* (далі – СМК).

Салтівська культура посідає особливе місце у вітчизняній історії вже тому, що є найрозвинутішою археологічною культурою доби середньовіччя в Європі. Вона обіймала величезну територію українського Лівобережжя у сотні тисяч квадратних кілометрів від Сіверо-Чернігівщини до Приазов'я, мала розвинуті поселення, для побудови та життєдіяльності яких потребувалася могутня адміністративна організація, величні фортеці з білого каменю, рівних яким не було в тогочасній Європі, багатотисячні могильники, організоване, спеціалізоване й високотехнологічне ремесло, досконалу кераміку, жваву торгівлю, власну срібну монету, рунічну писемність на всій території від лівого берега Дніпра до Середнього Дону... Сукупність усіх історичних даних неспростовно свідчить: на теренах Лівобережної України у VIII-X ст., ще до постання Руської держави на Дніпрі, а тоді й одночасно з нею, існувала розвинута середньовічна держава.

Важливим свідченням існування самостійної держави у межиріччі Дніця та Дону є знахідки тут специфічних куфічних дирхемів. Це срібні монети, винятково подібні до арабських, але карбовані у Південно-Східній Європі: вони мали вмисне перекручування в легенді й особливий знак на зворотному боці, а за вмістом срібла та його якістю часто переважали аббасидські оригінали. Слід згадати і салтівську лощену кераміку, виготовлену на гончарному колі, що істотно перевершувала якістю грубий ліпний посуд своїх сусідів. Цікаві й численні рунічні написи, що трапляються по всій території півдня Східної Європи, особливо у Подонні й Прикубанні. Викарбувані на будівельному камінні й побутових предметах, вони засвідчують, що грамоту знали навіть прості будівельники та мешканці поселень.

Виняткову увагу до салтівської культури привернула та обставина, що на берегах Сіверського Донця, Дону, Осколу та їх приток були виявлені залишки численних (їх відомо вже понад 300) укріплених і неукріплених поселень – городищ і селищ. Особливо цікаві городища – величні руїни блокам'яних фортець, збудованих на прибережних крейдяних мисах. Розташовані на відстані 10-20 км одна від одної, ці фортеці утворювали, по суті, цілісну лінію могутніх укріплень, яка на сучасній географічній карті проходить дещо південніше лінії Вороніж – Старий Оскол – Білгород – Харків, а далі на південний захід, у басейн Дніпра – південніше лінії сучасних міст Красноград – Дніпропетровськ – Кривий Ріг. Прикметно, що цей величезний “військовий табір” самозабезпечував себе продовольством, предметами побуту та зброєю, тож весь виробничий цикл замикався на місці. А та обставина, що кількість населення деяких із цих “фортець” сягала десятків тисяч, дає підстави вважати їх не фортецями у традиційному розумінні, а укріпленими міськими центрами, а саму СМК – найбільш урбанізованою територією тогочасної Європи.

Тож перед істориками постало питання: хто ж носії цієї розвинутої культури та якому державному утворенню, відомому з писемних джерел, вона відповідає? Вже перші дослідники припустили, що настільки висока культура могла належати лише хазарам. “Коли спробувати з’ясувати, якому народу міг належати цей могильник (Салтівський – *С.Н.*), – писав Д. Багалій, відразу згадаєш про ту Хазарію, якій сіверяни, поляни і древляни сплачували данину”¹. І справді, високий рівень економічного розвитку та соціальної організації людності, що склала основу салтівської культури, здавалося б, бездоганно відповідав уявленню про Хазарію як найсильнішу державу Східної Європи VIII-IX ст., якою вона поставала з історичних джерел. А помітні сліди впливу “салтівців” на племена роменсько-боршевської слов’янської культури цілковито узгоджувалися з літописними свідченнями про тимчасову залежність низки слов’янських племен від Хазарського каганату. А тому і Салтівський могильник, і салтівська культура загалом були віднесені до хазарських.

Таке припущення, на переконання частини дослідників, підкріплювалося й тим міркуванням, що салтово-маяцька смуга укріплень розгорталася саме для наступу на слов’янські племена, а концентрація фортець на північно-західному кордоні Хазарії красномовно свідчала, що вони були збудовані проти могутнього північно-західного ворога, яким могла бути лише Русь. Втім салтівські фортеці найбільше укріплені з північного сходу, а не з північного заходу, чого слід було б чекати, якби вони спрямовувалися проти слов’ян і Русі. Та й розташовані вони на правому (західному, умовно руському) березі річок. Як у цьому разі можна собі уявити “агресію”? Хіба зручно перебувати у фортеці по той бік річки – природного оборонного рубежу, відрізаної від своїх водою, зате відкритою у ворожому напрямі? Тож і належали ці укріплення, вочевидь, тій людності, яка й населяла цей берег.

Тим часом у питанні про етнічну належність носіїв салтівської культури постали нові цікаві факти. З’ясувалося, зокрема, що і поховальний обряд, і матеріальна культура салтівців виявляють найближчі аналогії у вже відомих тоді катакомбних могильниках Північного Кавказу, де, за всіма даними, знаходилася давня Аланія і де нині мешкають нащадки аланів – осетини; у зв’язку з цим було висловлене припущення про зв’язок салтівців з аланами. Припускалося, що саме кавказькі алани у середині I тис. н.е. “спустилися” з Кавказьких гір, де перебули несприятливі часи гунської навали, й започаткували Салтівську цивілізацію між Доном і Дінцем. Втім ще у 20-ті рр. XX ст. історик Ю. Готьє зазначав з цього приводу: “Не можна, однак, розраховувати на те, що географічно виявиться за можливе тісно зблизити подібні між собою північнокавказьку й донецьку (салтівську – *С.Н.*) археологічні культури. Вони роз’єднані величезною відстанню: близько 800 км по прямій лінії. Їх не можна пов’язати разом територіально: це ланки якогось розірваного ланцюга...”²

¹ Багалей Д.И. Русская история. – М., 1914. – С. 114.

² Готьє Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова? // Известия Государственной Академии института материальной культуры. – Л., 1927. – Вып. 5. – С. 74.

Майже одночасно з'ясувалося, що салтівська культура завдячує своєю появою не лише аланам. Старожитності, ідентичні або винятково близькі до салтівських, віднайшли, зокрема, на Балканах (у Добруджі), Середньому Поволжі, а ще в низці археологічних культур Румунії, Молдавії, Криму й Тамані, що є вагомими підстави пов'язувати їх з давніми болгарами. Йдеться, зокрема, про археологічні матеріали, отримані при розкопках давньоболгарської столиці Пліски, що містять у своєму складі низку елементів матеріальної культури (зокрема, керамічний комплекс), типологічно близький до салтівського. Крім того, схематичні зображення літер і знаків, символічні фігури людей і тварин з Маяцького городища, нанесені на сиру поверхню цеглин, виявилися подібними до таких самих із давньої столиці дунайських болгар. Прикметно, що й межі поширення близької до салтівської балкано-дунайської археологічної культури, виявленої між Балканами й Карпатами, приблизно співпадають із кордонами Першого Болгарського царства, як вони визначаються за писемними джерелами. Не менш виразним постає і культурний зв'язок останньої з культурою волзьких болгар у волго-камському регіоні, де розшувалася ще одна Булгарія – Волзька.

Так ареал салтівської культури істотно розширився й охопив, окрім українського Лівобережжя, широку смугу півдня Східної Європи від Балкан до Волги, включно з Приазов'ям, Кримом і Північним Кавказом. Водночас у питанні етнічної належності салтівської людності постає виразний алансько-болгарський слід. За нього, зокрема, промовляв і той показовий факт, що всюди, де у VIII-X ст. історично зафіксовані алани й болгар, відома й салтово-маяцька або дуже близька до неї культура.

Певна річ, набутий матеріал вимагав якихось, бодай попередніх історичних узагальнень. І вони постали майже відразу після відкриття салтівської культури. Зокрема, Д. Самоквасов припускав існування над дніпровськими порогами в ареалі Росі, Сули, Псла й Ворскли обширної держави, яку пов'язав зі слов'янською державою росів, або росаланів¹. Один із перших дослідників салтівських пам'яток О. Спіцин доводив, що з половини I тис. н.е. і до монгольської навали в басейні Дону мешкав іраномовний народ, що йменувався сармати, алани, роксолани, яси². О. Гадло, спираючись на безперечний зв'язок салтівців і болгар, вважав носіями “болгарського” варіанту салтівської культури нащадків гуно-болгарських родів, а витоки Салтівської держави шукав у Великій Булгарії, що в середині I тис. існувала у Приазов'ї³. С. Толстов припускав, що алани-аорси, роксолани, майбутні руси, від Аралу, суміжних з Хорезмом земель, прийшли до Дону, і саме з ними пов'язував істотний східний елемент у культурі Руської держави⁴. Хазарознавець М. Артамонов зробив обережне

¹ Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. – М., 1908. – С. 174.

² Спицын А.А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца. – С. 67-79.

³ Гадло А.В. Предистория Приазовской Руси. – СПб., 2004. – С. 134.

⁴ Толстов С.П. Из предистории Руси // Советская этнография. – М., 1947. – Сб. VI-VII. – С. 55.

припущення про іраномовний народ *рус*, що мав якийсь відношення до салтівської культури, однак розвивати цю думку не став¹.

Цілковито новий погляд на проблему запропонував український археолог Д. Березовець, вперше висловивши думку про тотожність носіїв СМК з русами арабо-перських джерел. Розглядаючи інформацію арабо-перської середньовічної літератури про слов'ян і русів, він вважав, що етнографічні особливості русів, відзначені арабськими мандрівниками (великі багаті міста, розвинена внутрішня та зовнішня торгівля, обряд поховання тощо), напрочуд точно відповідають археологічному обличчю салтівської культури².

Прикметно, що спроби розв'язати проблему походження салтівської культури в історичній науці відбувалися переважно в контексті проблеми т.зв. *первісної Русі*. Часто йшлося про те, що область салтівської культури (басейн Дона-Дінця), а також лівобережжя Дніпра, Посулля й Подесення – й є та сама мала *руська земля*, на якій у VIII-IX ст. (чи й раніше) існувала доварязька Руська держава; припускали, що саме вона заявила про себе спустошливими набігами на Крим і Південне узбережжя Чорного моря, свідчення про які зберегли “Житія” Георгія Амастридського й Стефана Сурозького. Підстави для припущень про таку особливу Русь давали й плутані свідчення арабських авторів про три центри Давньої Русі, особливо вказівки на знамениту Артанію, та оповіді про якийсь “острів русів”, який найчастіше шукали саме у Приазов'ї та Криму, як і значний ономастичний пласт на *рос-* у Північному Причорномор'ї... Отже, знову на повен зріст постала вже трохи призабута дискусія про Приазовську Русь, або *Руський каганат*, історіографічні витоки якої сходять до часів, коли салтівські пам'ятки були ще невідомі.

На жаль, етнічна ідентифікація населення верхів'їв Сіверського Дінця, Оскола й Дону VIII-IX ст. через звернення до історичної традиції завжди була однією з найважчих у дослідженні салтівської культури. Взяти хоча б аланів: попри безперечний археологічний зв'язок салтівських старожитностей з аланами, роль аланів, якою вона постає з писемної традиції, не відповідає місцю СМК у регіоні. “Щодо ... аланського варіанту салтово-маяцької культури Подоння, – зазначає з цього приводу археолог С. Плетньова, – то про нього не збереглося жодних свідчень у літературі того часу. Багатий, розвинутий і войовничий народ ніби цілковито не брав участі у загальноєвропейському житті. Це наводить на думку, що ім'я аланів *приховане* (курсив С. Плетньової) у джерелах під якоюсь іншою... назвою”³.

“Аланський слід” у зверненні до “салтівської проблеми” тим цікавіший, що східні автори систематично пов'язують аланів Подоння з *русами*. Аланія за раннього середньовіччя була відома на Сході як “країна аланів і русів”. У етнографічних описах Кавказу школи Джайхані, датованих IX ст.,

¹ Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – С. 293.

² Березовець Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. – 1970. – Т. XXIV. – С. 73-74.

³ Плетнева С.А. От кочевий к городам. – М., 1967. – С. 186.

алани поділяються на чотири племені, причому “шана і влада належить племені, що називається Рухс-ас”; цю назву найчастіше пов’язували з роксоланами Північного Причорномор’я. Нагадаємо, що в історичній науці вже давно тривають спроби пов’язати етноніми *русь* і *роксолани*, і саме цей імовірний зв’язок нині лежить в основі південної версії походження Русі. Як припускав мовознавець О. Трубачов, *рокс* як визначення однієї з частин північноіранських племен ще у Причорномор’ї стало самостійним етнонімом і шляхом народно-діалектного спрощення *ks>s* перетворилося на *рос/рус*¹. Етнонім *роксолани* найчастіше тлумачили як “світлі алани”, хоча індійські й іранські мови знають і дієслівну основу *раки-рахис* “охороняти, захищати”, від якої утворені терміни *ракшак* і *ракішін* “захисник, воїн, цар” (пор. латин. *rex* “цар, правитель”). Тож *роксолани* – не “світлі”, а “царські алани”. Царську, воїнську семантику приховує і назва *русь*.

Алани й роксолани, як частина сарматських народів, відомі у Приазов’ї та Надчорномор’ї принаймні з початку II ст. до н.е.; з часом саме етнонім *алани* заступає колишню назву *савромати*, або *сармати*. Римський історик Амміан Марцеллін писав про аланів, що ті “мало-помалу постійними набігами виснажили сусідні народи й поширили на них назву своєї народності”. Серед місцевих народів давні джерела знають і асів, котрі, за Птоlemeєм, мешкали перед “північним поворотом ріки Танаїса”; саме асами (ясами) руські літописи XII ст. називали людиність Подоння. У VII–IX ст. назва *алани* у писемних джерелах використовується дедалі рідше, і на перше місце в етнонімії Північного Кавказу виходять хазари, причому в східних джерелах алани майже завжди поставлені у зв’язок з хазарами. Так, у VIII ст., за свідченням Фазарі (писав у 772/3 р.), хазари й алани створили спільне царство.

Істотно, що давня історіографія мала якісь свідчення про походження аланських племен, які не давали підстав прямо віднести їх до сарматів. У зв’язку з цим привертає свідчення низки давніх істориків про те, що алани у давні часи звалися *масагетами*. Саме під тиском масагетів, за Геродотом, скіфи колись мусили залишити Азію (межею якої, за тогочасними уявленнями, був Дон), і рушити до Північного Причорномор’я, потіснивши кімерійців. Відома історичній традиції і цариця масагетів Томіра (Томіріс), що завдала поразки перському цареві Кіру, коли той задумав приєднати до своїх володінь масагетські землі.

Водночас судячи з давньої традиції, масагети (отже, й алани) етнічно ближчі не сарматам, а скіфам. Так само й антропологічний тип Салтівського могильника, за свідченням сучасних антропологів, найближчий саме до давнього скіфського. Певна річ, тут слід враховувати і взаємний етнічний зв’язок скіфів і сарматів, беручи до уваги свідчення про походження останніх від поєднання царських скіфів та амазонок. Винятково важлива у цьому сенсі та обставина, що для населення

¹ Трубачев О.Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания. – 1977. – № 6. – С. 27.

салтівської культури археологічно простежується виняткова роль жінки (насамперед у військовій царині), історично засвідчена для сарматських народів.

Тісні взаємини між русами й аланами тривали і за Руської держави. Аланів-ясів неодноразово згадують руські літописи XI-XIV ст. У 944-945 рр. алани були союзниками русів у поході на Закавказзя. У 965 р. київський князь Святослав, мовить літопис, ходив на хазарів і “*полонив ясів і касогів*”, де ясами названі алани. 1032 р. алани й руси здійснили спільний похід на Ширван (історична область і держава в Азербайджані), а 1033 р. – до Дербента (місто в Дагестані, порт на Каспійському морі), щоправда, невдалий. Лаврентіївський літопис повідомляє про “*яське князівство*” на Сіверському Дінці, чії міста Шарукан, Сугрів і Балин захопило військо руських князів; характерно, що історик Б. Рибаків ототожнив ці міста із салтівськими білокам’яними фортецями, розмістивши їх на Сіверському Дінці (*Дон літописів*)¹.

Не менш цікаві й династійні зв’язки, що уклалися впродовж XII ст. між представниками політичних еліт Русі й Аланії. Один із учасників походу 1116 р., син Володимира Мономаха – Ярополк, взяв за дружину дочку “*яського князя*” на ім’я Олена. Ясиною була дружина Андрія Боголюбського, а їхній син Юрій став першим чоловіком грузинської цариці Тамар (пор. ім’я цариці масагетів *Томіра*). Із трьома сестрами-ясинями взяли шлюб суздальський князь Всеволод III Велике Гніздо (1176-1212), новгородський князь Ярослав Володимирович і чернігівський князь Мстислав Святославич, що загинув 1223 р. у битві на Калці. Загалом уся Північна Русь виявилася охопленою династійними зв’язками з Південним Призов’ям.

Прикметно, що виразний генетичний зв’язок простежується між салтівськими поховальними камерами та ранішими поховальними спорудами сармато-аланських племен, які сягають ще ранньоскіфської епохи. Так само аналіз поховального інвентаря Салтівського могильника засвідчує, що всі основні категорії речей продовжують суворі традиції місцевого ремесла попередніх епох. Найкраще це простежується на керамічному матеріалі, що своїми формою, орнаментом та технікою виготовлення є результатом розвитку колишнього сарматського типу, добре відомого у попередню добу на значній території поширення сарматської культури. Зброя Салтівського могильника усіма своїми формами нерозривно пов’язана з сармато-аланською та скіфською зброєю². Цікаво, що прошарки золи та обгорілого дерева, перекриті шарами обпеченої глини, зафіксовані у низці салтівських городищ³. Не менш

¹ Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – № 62. – С. 184-185; Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – С. 356.

² Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1951. – Вып. 36. – С. 28.

³ Морузенко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – К., 1975. – С. 138, 140, 141; Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // Советская археология. – 1957. – Т. 27. – С. 243.

важливо, що й система письма, яким написані салтівські рунічні написи, визначається Г. Турчаниновим як середньовічна осетинська – аланська, що сходять корінням у скіфо-сарматське письмо арамейського дукта¹.

Археологічні дані про місцеве коріння СМК підтверджуються й висновками антропології. Вичерпне дослідження салтівського краніологічного матеріалу здійснив Г. Дебець². Його висновки такі: всі черепи мають європеїдну будову; жодних слідів монголоїдної домішки немає; відмінність між черепами зводиться до типів другого порядку. Основним для могильника є доліхокранний тип, близький до того, що визначений на краніологічному матеріалі придніпровських полів поховальних урн. Доліхокранні черепи з Верхнього Салтова і полів поховальних урн є, на його думку, близькими формами, що сходять до морфологічно однорідного прототипу. Крім того, на думку Г. Дебця, мезодоліхокранний тип Верхньосалтівського могильника найбільш близький не до аланського, відомого по Північному Кавказу, і не до сарматського, а до давнього скіфського³.

Істотні зв'язки з Руссю виявляють і болгари, які теж у джерелах часто означаються давніми назвами *кімерійці*, *мірмідоняни*, *масагети*, *котраги*, *скіфи*. Виразний *болгарський слід* простежується вже навколо оповіді про заснування Києва: йдеться про т.зв. *вірменську легенду* про трьох братів з області Палунь – Куара, Мелтея і Хореана, винятково близьку до літописної легенди про заснування Києва трьома полянськими князями; походження її вірменський історик V ст. Мовсес Хоренаци пов'язує саме з давніми болгарами. Не менш важливо, що й ім'я міфічного родоначальника Києва – полянського князя Кия літописна легенда пов'язала саме з берегами Дунаю, де після розпаду Великої Булгарії у Приазов'ї та відходу звідти частини болгар на Дунай під проводом Аспаруха постало Перше Болгарське царство. Давньобулгарська поема “Шан-кизи дастан” (“Оповідь про доньку Шана”) називає засновником Києва рідного брата болгарського вождя Кубрата (Куврата) на ім'я *Шамбат*, прізвиськом *Кий*. Той нібито збудував на Верхньому Дунаї [нині територія Болгарії – С.Н.] літописну фортецю *Києвець*, але потім мусив відійти до Подніпров'я, де звів нову фортецю – *Самбат* [*Самбатас* з візантійських джерел – С.Н.], або Київ (*самба* у санскриті якраз і означає “кий”).

Принагідно згадаємо й версію про болгарське походження княгині Ольги, що про неї дедалі частіше кажуть дослідники, називаючи місцем її народження не маловідомий північний Псков, а болгарську столицю *Плесков*, *Пліску* (саме так звучить ця назва у більшості літописів). “Володимирський літописець” (XV ст.) прямо каже, що “*Горя одружис Олег у болгарях, узяв за нього княжну іменем Ольга*”. Певно, не випадково саме у Переяславці на Дунаї (тут, мовляв, “середина землі моєї”) так прагнув закріпитися і син Ольги – київський князь Святослав, відомий,

¹ Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. – Владикавказ, 1990. – С. 78.

² Дебець Г.Ф. Черепи з Верхньосалтівського могильника // Антропология. – К., 1931. – Т. 4.

³ Дебець Г.Ф. Палеоантропология СССР. – М.; Л., 1948. – С. 252.

зокрема, й тим, що ходив на обидві Болгарії – Волзьку й Дунайську, а також на хазарів, ясів і касогів – саме ті народи, з якими найтісніше пов'язане походження салтівської культури. Навіть зовні Святослав із пасмом волосся на поголеній голові – “запорожець на престолі” – цілком відповідав образу давньоболгарських владик, яких “Іменник болгарських ханів” означає “*князями з остриженими головами*”. Неодноразово зверталася увага і на разючу подібність у зовнішності Святослава в описах літописця і Льва Диякона та гуно-болгарського правителя Аттіли у повідомленні Пріска Панійського.

Певно, так само не випадково до берегів Азовського моря вирушали в походи чернігово-сіверські князі. Найвідоміший із них оспіваний у “Слові о полку Ігоревім”, коли новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат буй-тур Всеволод вирушають “*поискати града Тмутаракана*”, де ще кілька століть тому існувала Велика, або Чорна Булгарія, а згодом – Тмутараканське князівство. Важливо, що сівери (*seberies* або *severes*) відомі й у Подунав'ї, на теренах Болгарії, пов'язуються з болгарським ханом (царем) Аспарухом – засновником Першої Болгарської держави на Балканах (VII ст.). Слід згадати і про цікаву у багатьох відношеннях етнонімну пару, яку складають *гуни-савіри* та літописні *сівери*, беручи до уваги незаперечний етнічний зв'язок гунів і болгар. Назва *савіри-сівери* цікава і з огляду на назву *савромати*, або *сармати*, відомі на українському Лівобережжі з найдавніших часів.

Характерно, що тісний зв'язок салтівців і сіверів простежується і на археологічному рівні. Численні відповідності у житлобудуванні, ремеслі, керамічному комплексі, оборонному будівництві салтівської культури, з одного боку, та волинцівської і роменської археологічних культур, історичним еквівалентом яких вважаються літописні сівери – з іншого, дали підстави дослідникам говорити не лише про тісну взаємодію, співіснування салтівців і сіверів, а й про існування у цей період синкретичного за своєю суттю населення у середній течії Сіверського Дінця¹.

Винятково тісно пов'язані з Руссю й хазари, причому, як і в попередніх випадках, ідеться навіть не про історію, а про передісторію Русі. Проте, як і у випадку з гунами й болгарами, *тюркська* концепція походження хазарів, усталена в сучасній історичній науці, заважає адекватно підійти до розв'язання проблеми русько-хазарських взаємин. Натомість слід зважати на ту обставину, що поняття *тюрки* й *тюркські мови* все ще не мають надійної історичної і лінгвістичної інтерпретації, а самі етноніми *хазари*, *болгари*, *гуни* й досі переконливо не витлумачені з тюркських мов, тож цілком можливі й інші варіанти розв'язання “тюркської проблеми”. Прикметно, що видатний український мовознавець і сходознавець А. Кримський (і не лише він) був схильний зближувати хазарів з

¹ Колода В.В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца) // Чернозёмная лесостепь – контактная зона. – Белгород, 2001. – С. 53-59.

Геродотовими катіарами (за скіфською родовідною легендою, нащадками Арпоксая, середульшого сина Таргітая, прабатька скіфів) і пізнішими акацирами, скіфським народом, що, за Пріском Панійським, мешкав у Приазов'ї біля Кавказьких гір¹. До другої половини VI ст. належить згадка про хазарів на Кавказі у хроніці Псевдо-Захарії, де, до речі, згаданий і народ *hros* (*герос*), іноді ототожнюваний із літописною руссю. Характерно, що і в першій, як вважається, достовірній згадці про русь на півдні Східної Європи (“Баварський географ”, між 811-821 pp.), руси (*ruzzi*) названі поряд із хазарами (*caziri*).

Численні свідчення про тісні взаємини хазарів і русів містять середньовічні арабо-перські пам'ятки. У цьому контексті винятково цікаві, зокрема, епонімні легенди про походження хазарів. Одну з них містить анонімний твір “Зібрання історій” (XII ст.): “Оповідать також, що Рус і Хозар були від однієї матері й батька. Потім Рус виріс і, оскільки не мав місця, яке б стало йому до душі, написав листа Хозару і попросив у нього частину його країни, щоб там оселитися”. За іншим джерелом, відомим як “Родовід тюрків”, Рус, брат Хазара, вторгнувся в землі останнього й оселився там. Їхній небіж, Саклаб, спробував осісти в землях Руса, Хазара й Кімера на півдні, проте невдало, і дістався того місця, де “зараз земля слов'янська”. В цих легендах ідеться не лише про етнічну близькість русів і хазарів, а й про певні територіально-політичні взаємини Хазарії та Русі.

Тож не випадково відчутний “хазарський чинник” в історії Руської держави постає вже від перших літописних рядків. Руський літописець оповідає про данину, яку сплачувала хазарам частина слов'янських племен, і про те, як поляни послали хазарському кагану замість данини меча і як їх мудреці витлумачили цю данину. Етнічна назва хазарів постає в ще одному визначальному літописному уривку – про закликання варягів; тут хазари розглядаються як один із можливих варіантів запросин князя. Істотний “хазарський слід” простежується також у ранній історії і топоніміці Києва. Сюди ж стають і термін *каган*, що ним, окрім правителя хазарів, означалася і низка руських князів, і інше хазарське “запозичення” на Русі – інститут діархії (двовладдя). І гарем у князя Володимира, і його язичницький пантеон, і літописний сюжет про вибір Володимиром віри, як і значний індоіранський (а загалом – східний) та іудейський (верхівка хазарів сповідувала іудаїзм) елемент у руському епосі й культурі дають вагомий підстави пов'язувати його саме з хазарським спадком. Сучасний український герб – тризуб, відомий переважно як “родовий символ Рюриковичів”, і собі віднаходить аналогії у тамгах боспорських і сарматських правителів, а також у салтівських графіті.

Мабуть, саме завдяки цьому істотному хазарському пласту в руській історії “хазарська тема” цілком закономірно постає і в українській козацькій історіографії XVII-XVIII ст., у зв'язку з побутуванням т.зв. *концепції хазаризму*, що обстоювала походження козаків від хазарів.

¹ Кримський А.Ю. Хазари // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. I, № 25500.

Зокрема, “Літопис Грабянки” (бл. 1710 р.) зводить хазарсько-козацьку людність у своїх витоках до внука Ноя і сина Яфета Гомера, від якого та й дістала свою найдавнішу назву – *гомери (кімери, цимбри – кімерійці)*. Зі своєї прабатьківщини над Азовським (Кімерійським) морем вони розселилися й започаткували численні давні народи – литву, готів, свеонів, аварів, гунів, болгар. Хазари, оповідає далі “Літопис”, владарювали над Києвом та іншими руськими землями аж до Святослава, котрий у хазарів відвоював в’ятичів, здобув хазарську столицю Білу Вежу (Саркел), “а на самих хазарів данину наклав”. Нашадками, спадкоємцями хазарів, за Г. Грабянкою, й є козаки¹.

Що хазари були предками запорозьких козаків свідчить і автор першої козацької конституції початку XVIII ст. Пилип Орлик. Як на іншого козацького літописця XVIII ст., Самійла Величка, русо-хазари – одна з давніх назв українців. Подібні мотиви містять і інші пам’ятки української історіографії XVIII ст.: “Разговор Великороссии с Малороссией” Семена Дівовича (1762 р.), “Історія русів” невідомого автора (кінець XVIII ст.) тощо. Прикметно, що й українські народні перекази пов’язували постання запорожців саме з хазарами.

Так само у середньовічних польських хроніках і руських літописах XVI-XVII ст. побутувала версія походження Русі від давніх сарматів і роксоланів. Що сучасних українців звали *роксоланами* навіть через тисячоліття, свідчить відома історія українки-полонянки Насті Лісовської (1505-1561) з Рогатина, дружини турецького султана Сулеймана II, що увійшла до історії Туреччини XVI ст. як *Роксолана*. Саме *роксоланом* “Густинський літопис” (поч. XVII ст.) і польський історик XV ст. Ян Длугош називає Одоакра, який 476 року взяв Рим, поклавши край Західній Римській імперії, й якого українські козаки ще в XVII ст. вважали своїм предком. В універсалі від 28 травня 1648 р. Богдан Хмельницький з гіркою пише, що в усіх землях і провінціях Руських “*славне ім’я наше козацьке испразднили... братії нашої Роксолянів*”, а в договорі зі шведським королем український гетьман стверджує своє “*право на всю стародавню Україну чи Роксоляню*”.

Отже, свідчення історичних джерел неспростовно засвідчують тісний зв’язок, що його виявляє рання історія (і, що особливо важливо – передісторія) Русі не так із північно-варязьким, як із південним – сарматським, аланським, гунсько-болгарським, хазарським, ретроспективно – скіфським і кімерійським етнічним і державотворчим чинником. Так само постання Руської держави на Дніпрі – лише один із завершальних етапів у довгому ланцюгу державотворення на теренах Східної Європи, попередніми ланками якого є й тисячолітня Боспорська держава, і Велика Болгарія, і знамениті Тюркський, а тоді й Хазарський каганат. А ще – та розвинена середньовічна держава, яку нині приховує дещо занауковлене означення – *салтово-маяцька археологічна культура*. На жаль, тих археологічних зусиль, здійснених для дослідження

¹ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К., 1992.

салтівських старожитностей, вкрай недостатньо, аби повністю усвідомити місце цієї цивілізації у вітчизняній історії. Тож не випадково дослідницька увага до салтівських старожитностей нині поступово зростає – і не лише у суто археологічному, а й у державотворчому та цивілізаційному контекстах. Слід мати на увазі, що українська земля й досі переховує в собі левову частку салтівських пам'яток, тож на нас, поза сумнівом, чекають нові та винятково цікаві знахідки, що дадуть змогу пролити додаткове світло на цей практично неосвітлений джерелами період вітчизняної історії. Втім уже тепер, незалежно від остаточної відповіді на питання про її походження, знайомство з салтівською культурою – відкриття для вітчизняної історії цілої цивілізації – яскравої, насиченої, яка, поза сумнівом, спричинила на Русь величезний вплив і яка відчула вплив Русі на собі. І завдання новітньої української історичної науки – вивести з небуття цю ще одну яскраву сторінку вітчизняної історії.

Купріячук О.В. (Київ)

**ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ СЕРЕДИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ:
НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті розглядаються новітні підходи науковців до періодизації українського національно-визвольного руху, аналізуються найбільш поширені її моделі.

Національно-визвольний рух – прогресивний суспільно-політичний рух з метою визволення нації з-під поневолення, відстоювання національної гідності, національних прав і свобод, їх оборона і захист. Відбиває політичні, соціальні, духовні устремління нації, ґрунтується на національній ідеї, тобто на усвідомленні своєї самобутності та історичної місії.

Національне відродження – процес пробудження, розкриття та реалізації затриманих або нездійснених через певні причини національних інтересів, через відсутність сприятливих можливостей для розвитку нації, перехід до більш активного, ніж раніше, національного розвитку, національно-культурного життя. Це не механічне повернення до колишнього стану, а відновлення забутих, занедбаних традицій, ідей, пов'язаних з повноцінним, повнокровним життям нації, задоволенням потреб її розвитку, пошук досконалішої моделі свого національно-культурного, соціального й політичного вираження, самовизначення.

Національне відродження – передумова національно-визвольного руху, мета якого – національне визволення, набуття свободи, рівності, незалежності, створення самостійної держави.